

ІСТОРИЧНИЙ І ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Ю. Д. Древаль, канд. іст. наук

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Впродовж багатьох століть в Російській імперії не проводилося ніяких заходів, які зачіпали б основи самодержавного ладу. Ті українські землі, які знаходилися у складі Російської імперії (Наддніпрянщина, Слобожанщина, Причорномор'я), наприкінці XVIII ст. втратили рештки автономії і були переведені на становище рядових губерній імперії. Суттєвих змін політична система зазнала лише на початку ХХ ст., наприкінці існування самої імперії. У необхідності перемін царя переконали, з одного боку, аргументи прихильників реформ (як лібералів, так і деяких урядовців), з другого боку, сила народного гніву часів першої російської революції. Одним з головних проявів реформ стало заснування Державної Думи – першої законодавчої представницької установи Російської імперії.

Аналіз українського питання у зв'язку з діяльністю Державної Думи залежить від з'ясування наступних питань: характеру політичної системи Російської імперії періоду реформ початку ХХ ст. та місця в ній представницької установи (повноважень, виборчого законодавства); характеру тодішньої української суспільно-політичної думки, зокрема – стратегічних домагань, відношення до парламентаризму та до наявного парламенту; складу депутатського корпусу; практичних заходів, направлених на реалізацію українського питання в стінах парламенту.

Характер еволюції політичної системи Російської імперії визначила низка законів 1905 – початку 1906 рр. Вже 18 лютого Микола II підписав законопроект про заснування народного представництва, а 6 серпня 1905 р. було опубліковано царський маніфест про заснування Державної Думи і виборче положення. Функції Думи (популярна народна назва «булігінська Дума», за прізвиськом автора законопроекту міністра внутрішніх справ А. Булігіна) обмежувалися попередньою розробкою й обговоренням законодавчих пропозицій, а також розглядом прибутків та витрат [1, с. 32-35]. Виборче положення заклало принципи багатоступеневості й куріальності, зокрема, планувалося утворити землевласницьку, міську й селянську курії. Не допускалися до участі у виборчому процесі жінки, робітники й військовослужбовці [2, с. 39-54]. Але народ не сприйняв половинчаті поступки й продовжував боротися за дієве представництво, за наділення Державної Думи законодавчими функціями. Внаслідок цього 17 жовтня цар підписав Маніфест, в якому проголошувалися основи громадянських свобод, у тому числі й необхідність залучення до участі в Думі широких верств населення, а також необхідність установлення такого порядку, щоб без схвалення пре-

дставницького органу не міг набрати силу жоден закон [3, с. 90-91]. 11 грудня було видано нове виборче положення, за яким зберігалася куріальна система, але утворювалася робітнича курія, а також дещо розширювався склад виборщиків по міській курії [4, с. 94-102]. Зберігалася нерівність учасників виборчого процесу. Так, один виборщик припадав на 2 тис. землевласників, 4 тис. міщан, 30 тис. селян, 90 тис. робітників [підраховано: 5, с.34]. Поміщикам мало належати 32%, селянам – 43%, міщанам – 22%, робітникам – 2% думських мандатів. Отже, 1 голос поміщика дорівнював 3 головам міщан, 15 селян і 45 робітників [підраховано: 6, с.74]. Зберігалася багатоступеневість виборів, а також заборона на участь у виборах жінок, військовослужбовців. Загалом у імперії виборчого права було позбавлено близько 2 млн. чоловік [7, с. 74]. 20 лютого 1906 р. побачили світ постанови про повноваження Державної Думи та про нове затвердження Державної Ради (остання традиційно була вищим законодавчим органом). Підтверджувалося право Державної Думи видавати закони, але також передбачалася можливість її розпуску [8, с. 115-123]. Державна Рада, яка комплектувалася з вищих сановників, урівнювалася у правах з Державною Думою, що деякою мірою ущемлювало права останньої [9, с. 104-114]. 23 квітня 1906 р. цар затвердив нову редакцію «Основних законів Російської імперії», в якій традиційно підкреслювалося, що монарх є «самодержцем», але не зберігалася положення про необмеженість його прерогатив. Державна Дума наділялася новими правами, зокрема, правом законодавчої ініціативи і затвердження бюджету [10, с.570].

На той час великих успіхів досягло українське національне відродження, яке увійшло у завершальну, партійно-політичну стадію розвитку. Першою українською політичною партією, утвореною на території підросійської України, була Революційна українська партія (РУП, 1900 р.). Згодом внаслідок її розколу виникли Український соціал-демократичний союз «Співка» та Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП). Паралельно утворилися Українська демократично-радикальна партія (УДРП, 1904-1905 рр.) та Українська народна партія (УНП, 1902 р.).

Партії вже на початковій стадії діяльності загалом акумулювали увесь суспільно-політичний спектр держави. Політична платформа українських політичних партій базувалася на принципах демократизму (ліквідація деспотизму, проголошення політичних та особистих свобод), а також на необхідності радикального вирішення земельного питання та встановленні автономії України у складі Російської держави, реформованої на засадах децентралізації та демократизму [11, с.40-86]. Лише УНП намагалася відстоювати принцип самостійної України. Отже, українські патріоти прагнули рішучих перемін. Більшість партій, не маючи права на легальне існування, першочерговим завданням визначали боротьбу проти існуючого правопорядку, а не конструктивну роботу в його рамках. Виняток становили демо-

крати-радикали, які на початок утворення Державної Думи плекали надії на можливість послідовного реформування політичної системи Російської імперії, а відтак і на реалізацію власних вимог законодавчим шляхом.

У дожовтневі часи відбулося чотири думських скликання: перше – в 1906р., друге – в 1907 р., третє – протягом 1907-1912 рр., четверте – протягом 1912 – початку 1917 рр. Водорозділом в історії дожовтневого російського парламенту став день 3 червня 1907 р. Два попередні та два наступні думські скликання помітно відрізнялися як складом депутатського корпусу, так і характером роботи та місцем в тодішньому суспільно-політичному житті імперії.

Доля Державної Думи першого та другого скликання була багато в чому схожою. Обидва думських скликання припадали на революційний період. Обидва рази представницький орган проіснував значно менше відведеного йому п'ятирічного терміну: Перша Державна Дума – 72 дні (з 27 квітня до 8 липня 1906р.), Друга Державна Дума – 103 дні (з 20 лютого до 3 червня 1907р.). Кожного разу склад думської депутації відрізнявся лівою політичною орієнтацією (до неї тяжіли й російські кадети, які були найвпливовішою парламентською фракцією), що й призводило до конфронтації з царем і урядом, та швидкоплинного закінчення біографії представницького органу.

Зокрема, кадети закликали до перетворення Росії в конституційну парламентську монархію з підвідзвітним парламентові урядом, а селяни – до радикального вирішення аграрного питання, що категорично не сприймалося царем та урядом. Українські губернії обирали 102 депутатів, з них лише близько половини мали свідому національну позицію. Такими були в основному представники УДРП, які вступили в парламентський блок з кадетами (і записались до парламентської фракції кадетів), та деякі селянські депутати, які записувалися трудовиками. Виявом їх консолідації ставали Українські парламентські громади. Соціалісти Першу Думу бойкотували, а до Другої Думи спромоглися провести декількох депутатів.

В Першій Державній Думі Українську парламентську (думську) громаду утворили 44 депутати, з них майже половина – селянські депутати. Головою громади обрано депутата з Чернігівщини І. Шрага. Активну участь у її роботі брали В. Шемет, П. Чижевський (Полтавщина), Ф. Штейнгель (Київ), А. Вязлов (Волинь) та ін. [Див.: 12, с.15]. Громада мала власний друкований орган - журнал «Украинский вестник» (редактор М.Славинський, секретар Д.Дорошенко). Його ідейним натхненником став М. Грушевський. Основними завданнями журналу було проголошено: правдиве висвітлення подій, що відбувалися в Україні, сприяння справедливому вирішенню національних проблем, але, як особливо підкреслювалося, «не під прапором національної виключності» [13, с. 6-7]. Основна мета Громади полягала в досягненні автономії України. М. Грушевський підго-

тував спеціальну «Декларацію про автономію України». Її виклад поміщено в статті того ж автора під назвою «Наші вимоги».

Українці вимагали: федеративного устрою держави, національно – територіальної автономії, скликання Українського сейму із законодавчими функціями (мав обиратися на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні), видання закону про права національної мови у державних закладах тощо [14, с. 267-272]. Декларацію з думської трибуни готувався оглосити І. Шраг, але внаслідок дострокового розпуску Державної Думи здійснити намір не вдалося.

На думських засіданнях національне питання піднімалося епізодично, як правило, у зв'язку з соціальними та економічними питаннями. Очевидно, воно не стало злгоденним для тих депутатів, які прибули в Думу з єдиним наказом виборців – «здобути землю і волю».

Але слід прислухатися і до зауваження харківського депутата М. Гредескула, що національне питання свідомо відкладалося до вирішення інших питань. «Це було зроблено, - писав він, - не лише без будь-якого протесту з боку представників національностей, але навпаки, у повній з ними згоді. Вони самі визнавали такий порядок вирішення «нужд» єдино правильним, вони самі погоджувалися чекати, поки до тих питань не дійде черга» [15, с. 84].

Сподівання царя та уряду, що Дума може забезпечити проведення вгідних для них рішень, досить швидко вивітрилися. Микола II 8 липня 1906р. підписав указ про розпуск Державної Думи, який було опубліковано наступного дня [16, с.181-182]. Але на цьому історія Державної Думи першого скликання не закінчилася. 9-10 липня близько 200 колишніх депутатів, незгодних з рішенням царя, провели у м. Виборзі нараду. У ній брали участь і численні представники українських губерній: М. Деларю, М. Гредескул, С. Котляревський, Т. Локоть, В. Шемет, І. Шраг та інші. У відозві до народу, прийнятій майже одноголосно, лунав заклик до пасивного опору репресивній політиці царизму (не посилати новобранців в армію, не платити податків) [17, с.6-9]. Усіх колишніх депутатів, які підписали «Виборзьку відозву», судили і призначили символічні строки покарання, а також позбавили права балотуватися до парламенту на наступних виборах.

На характері української депутації, а відтак і Української Парламентської (Трудової) Громади, утвореної в Державній Думі другого скликання, позначилися декілька обставин: відсутність тих патріотів українства, що підписали «Виборзьку відозву», посилення кількості та впливу селян, а також поява декількох соціалістів, що відмовилися від бойкотистської тактики. Активну роботу в ній вели як інтелігенти (адвокат М. Рубіє, священник А. Гриневич та інші), так і селянські депутати (Ю. Сайко, В. Хвіст, С. Нечитайло та інші). Громада цим разом налічувала 47 осіб. Консолідувати її роботу спеціальний орган – керівне бюро у складі 7 чоловік. Вона видавала

журнал – «Рідна Справа – Вісті з Думи», що виходив 2 рази на тиждень за редакцією В.Доманицького, хоча офіційно редакторами були зареєстровані М.Хотовицький і С.Нечитайло. Громада базувалася на принципах програми УДРП, але перебувала на позиціях її лівого крила, зазнаючи значного впливу селянських депутатів. У програмі, підготовленій Громадою, говорилося про національно-територіальну автономію та місцеве самоврядування [18, с.160-162]. Але виголосити програму у комплексному вигляді і цього разу не вдалося. Деякі з її положень проголошувалися у виступах селянських депутатів. Так, питання національної школи найбільш чітко і послідовно було викладено у виступі Ю.Сайка. Він, зокрема, говорив про необхідність безкоштовної школи з викладанням українською мовою, забезпечення школи якісними підручниками, організацію тимчасових курсів для підготовки вчителів з української мови, літератури, історії України, відкриття курсів з вищезазваних дисциплін у вузах [19, стб. 544-545].

Друга Державна Дума розділила долю попередньої Думи. Царським маніфестом від 3 червня 1907 року її було розпущено.

Виданий того ж дня новий виборчий закон надавав майновим станам ще більше привілеїв [Див.: 20, с.357-394]. Зокрема, один голос поміщика прирівнювався до 260 голосів селян і 543 голосів робітників (підраховано автором на основі положень закону). Внаслідок цього Україна в Державній Думі третього (1 листопада 1907 р. – 9 червня 1912 р.) та четвертого (15 листопада 1912 р. – 26 лютого 1917 р.) скликань була представлена передусім великими поміщиками та діячами правих партій. У Третій Думі українських патріотів було обмаль, а в Четвертій Думі – не було зовсім.

Але, і за таких умов українське питання неодноразово порушувалося на думських засіданнях. Його ініціювали головним чином представники загальноросійських ліберальних та демократичних сил. У 1908 р. 37 депутатів внесли законопроект (відомий на той час як «проект 37-ми») про викладання українською мовою у школах тих місцевостей, де більшість населення складала українці. У 1909 р. київський професор І. Лучицький поставив питання про українську мову в судах України. У 1913 р. київський професор С.Іванов вимагав організувати в університетах України кафедри українознавства, а краснопярський єпископ Никон – викладання рідною мовою в українських школах, недопущення адміністративних утисків щодо українських культурно-просвітницьких товариств [21, с.74]. Тоді ж кадет О. Шингарьов виступив проти нападків на українців як «іногородців», що мало місце й на офіційному рівні, а більшовик Г. Петровський взагалі підкреслив несумісність демократизму з антнукраїнством [22, с.21-34].

У 1914 р. українські демократи здійснили спробу афішування своїх поглядів в Думі через представників загальноросійської партії кадетів. Кадетам було надіслано пропозицію продемонструвати в Думі підтримку стратегічних завдань українського політичного руху, в першу чергу, національ-

но-територіальної автономії. Реакція кадетів була половинчатою: вони відмовилися підтримати такі радикальні у власному розумінні гасла, обмежившись визнанням права культурно-національного самовизначення [23, ф. 523, оп.1, спр. 31, л.112]. Втім, і така домовленість мала прислужитися українській справі. Зокрема, значного відлуння набула думська промова П.Мілюкова 19 лютого 1914 р., викликана офіційною заборонаю на проведення шевченківських днів. В ній кадетський лідер став на захист українського руху від урядових репресій і нападок шовіністів [23, ф. 523, оп.1, спр. 31, л. 121].

Усі законопроекти та пропозиції, в яких фігурувало українське питання, були провалені. Державна Дума не була налаштована на принципове реформування країни, що зайвий раз і підтвердила відсутність позитивних рішень з національного питання. Втім, парламентська діяльність українців не пройшла для них безслідно. Вона сприяла підвищенню політичної культури народу, призвичаювала маси до політично-парламентської діяльності, прискорила становлення української багатопартійності та визрівання політичних програм українства, стимулювала пошук легальних рішень у кризових ситуаціях тощо. Нарешті, набутий досвід парламентаризму наклав вагомий відбиток на діяльність українських урядів періоду української революції 1917-1921 рр., зокрема, і цією обставиною пояснюється тяжіння більшості тодішніх вітчизняних політичних лідерів до встановлення парламентарної системи.

Список літератури:

1. Учреждение Государственной Думы (Утверждено высочайшим манифестом от 6 августа 1905г.) // Государственная дума в России: Сб. док. и материалов. М., 1957.
2. Положение о выборах в Государственную Думу. (Утверждено Высочайшим Манифестом от 6 августа 1905 г.) // Государственная дума в России: Сб. док. и материалов. М., 1957.
3. Об усовершенствовании государственного порядка. Высочайший манифест от 17 октября 1905 г. // Государственная дума в России: Сб. док. и материалов. М., 1957.
4. Об изменении положения о выборах в Государственную Думу (именной высочайший указ правительствующему сенату от 11 декабря 1905 г.) // Государственная дума в России: Сб. док. и материалов. М., 1957.
5. Лосицкий И. Е. Избирательная система Государственной думы. СПб., 1912.
6. Wisniewski Ed. Ewolucja ustroju politycznego w Rosji na poszatkku XX wieku // Acta universitatis lodziensis. Folia Historica 55: Problemy historii Polski i Rosji XIX i XX wieku. Lodz, 1996.
7. Сидельников С. М. Образование и деятельность первой Государственной думы. М., 1962.
8. Учреждение Государственной Лумы (Введено высочайшим указом от 20 февраля 1906г.) // Государственная дума в России: Сб. док. и материалов. М., 1957.
9. О переустройстве учреждения Государственного Совета (именной высочайший указ правительствующему сенату от 20 февраля 1906г.) // Государственная дума в России: Сб. док. и материалов. М., 1957.
10. Законодательные акты переходного времени, 1904-1908 гг. СПб., 1909.
11. Українські політичні партії кінця XIX- початку XX ст.: програмві і довідкові матеріали. К., 1993.
12. Козицький М. Ю., Доморослий В. І. Українська парламентська громада в I і II Державних Думах // Наук. праці з питань політичної істо-

рії. Вип. 173: Партії і соціальні групи в першій російській революції. К., 1992. 13. Грушевський М. Задачи «Украинского вестника». // Укр. вестник. 1906. №1. 14. Грушевський М. Наши требования // Укр. вестник. 1906. №5. 15. Гредескул Н. Национальный вопрос в первой Думе // К десятилетию первой Государственной Думы. Пг., 1916. 16. О роспуске Государственной Думы и о назначении времени созыва вновь избранной Думы (именной высочайший указ правительствуемому сенату от 8 июля 1906г.) // Государственная дума в России: Сб. док. и материалов. М., 1957. 17. Народу от народных представителей // Дело о Выборгском воззвании. Стеногр. отчёт о заседаниях особого присутствия С.-Петербургской судебной палаты 12-18 декабря 1907г. СПб., 1908. 18. Програма Української Трудової Громади в Другій Державній Думі // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Дзк. і матеріали. [Мюнхен], 1983.Т.1.. 19. Государственная Дума: Стеногр. отчёты. 2-й созыв. Т.1.СПб., 1907. 20. Положение о выборах в Государственную Думу от 3 июня 1907г. (именной высочайший указ правительствуемому сенату от 3 июня 1907г.) // Государственная дума в России: Сб. док. и материалов. М., 1957. 21. Украинский вопрос. М., 1917. 22. Белоусенко О. Украинский вопрос в четвертой Думе // Украинская Жизнь. 1913. №6. 23. Государственный архив Российской Федерации.

Надійшла до редколегії 30.06.99

*Ю.М Коломісць,
Т.В. Коломісць, канд. іст. наук*

ІДЕЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ НАДДНІПРЯНЩИНИ ХVІІІ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Парламентаризм - від французького слова «говорити» - система правління, що характеризується поділом функцій між законодавчою і виконавчою владою при провідній ролі законодавчого виборного представницького органу - парламенту, батьківщиною якого стала Англія у ХІІІ ст.

Парламентаризм в Україні має досить глибоке коріння. Його паростки слід шукати у вікових народних зібраннях періоду Київської Русі, у Великому Вальному сеймі князівства Литовського, що законодавчо був закріплений ІІ Литовським статутом 1566 р. як постійно діюча державна інституція з порядком представництва по два депутати від кожного повіту [5, т.І, с.118], у Генеральній військовій раді періоду Запорізької Січі другої половини ХVІ - першої половини ХVІІ ст. та часів Української козацької держави другої половини ХVІІ - середини ХVІІІ ст. Ідея парламентаризму притаманна майже всім українським конституційним проектам, створеним передовими діячами української політико-правової думки. Підвалини парламентаризму були закладені до першої української конституції Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 р. За цим документом законодавча влада в Україні повинна була належати Генеральній Раді - своєрідному парламенту, що формувався з генеральної старшини, цивільних полковників, подібних за характером обов'язків до цивільних радників зі своїми урядниками і сотниками, генеральних радників від усіх полків та послів від низового війська